

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Кафедра спортивної медицини, здоров'я людини

Хавелко Г.С.

**ЗАГАЛЬНІ ПОНЯТТЯ ПРО МЕТОДИ, ПРИЙОМИ ТА ЗАСОБИ
НАВЧАННЯ. КЛАСИФІКАЦІЯ МЕТОДІВ НАВЧАННЯ. УМОВИ
ВИБОРУ МЕТОДІВ НАВЧАННЯ**

Лекція з навчальної дисципліни

„Методика навчання основ здоров'я ”

для студентів спеціальності 014.14 Середня освіта (здоров'я людини)

“ЗАТВЕРДЖЕНО”

на засіданні кафедри спортивної
медицини, здоров'я людини

„28” серпня 2019 р. Протокол №
1

Зав.каф _____ Шиян О.І.

Львів 2019

Тема. ЗАГАЛЬНІ ПОНЯТТЯ ПРО МЕТОДИ, ПРИЙОМИ ТА ЗАСОБИ НАВЧАННЯ. КЛАСИФІКАЦІЯ МЕТОДІВ НАВЧАННЯ. УМОВИ ВИБОРУ МЕТОДІВ НАВЧАННЯ.

План

1. Загальні поняття про методи, прийоми та засоби навчання.
2. Класифікація методів навчання.
3. Умови вибору методів навчання.

Метод (грец. *methodos*- спосіб пізнання) навчання - спосіб упорядкованої взаємопов'язаної діяльності вчителя й учнів, спрямованої на розв'язання завдань освіти.

Існують й інші визначення методу навчання:

- форма руху змісту навчального матеріалу;
- упорядкована сукупність методичних прийомів, дій та операцій, за допомогою яких організовується навчальна діяльність учнів і процес засвоєння знань;
- форма обміну навчальною інформацією між тим, хто навчає, і тим, хто вчиться;
- форма руху пізнавальної діяльності учнів;
- упорядкована сукупність прийомів, дій і логічних операцій;
- спосіб співробітництва вчителя й учнів;
- спосіб роботи вчителя й учнів, за допомогою якого досягається засвоєння учнями знань, умінь і навичок, розвиток їх пізнавальних здібностей.

Отже, методи навчання є складним, багатовимірним педагогічним явищем, у якому відображаються об'єктивні закономірності, принципи, цілі, зміст і форми навчання. Цей зв'язок з іншими дидактичними категоріями взаємозворотний: принципи, цілі, зміст і форми навчання визначають метод, але вони не можуть бути реалізовані без нього, без урахування можливостей їх практичного втілення.

У дидактичній літературі іноді розрізняють методи викладання, що стосуються діяльності вчителя, і методи учіння, що забезпечують перебіг

навчальної діяльності учнів. Методи навчання характеризують насамперед спільну роботу вчителя й учнів і потребують активності їх обох.

Один і той самий метод може застосовуватися для різних навчальних цілей. Наприклад, бесіду можна використати і для засвоєння нових знань, і для повторення, і для перевірки, проте в різних випадках цей метод матиме свої особливості реалізації. Правильне застосування методів навчання унеможливило механічне чи догматичне засвоєння учнями навчального матеріалу, забезпечує ефективність їхньої пізнавальної діяльності, можливість застосовувати знання на практиці.

Кожний метод навчання має виконувати не тільки освітню, розвивальну та виховну функції, а й стимулювальну та корекційну (розвиток сприймання, мислення, уваги, пам'яті, емоційно-почуттєвої сфери).

Будь-який навчальний предмет, крім загальних методів навчання, має свої методи, зумовлені специфікою його змісту. Наприклад, у викладанні української мови застосовують спеціальні методи: читання і письмо, словникова робота, граматичний розбір та ін.; у географії важливе місце належить роботі з картами; у природознавстві - спостереження, досліди тощо. Дидактика вивчає методи, які мають найбільш загальне значення і можуть бути застосовані при вивченні різних навчальних предметів.

У структурі методів виокремлюють прийоми, тому кожний метод можна представити як сукупність методичних прийомів.

Прийом навчання - елемент методу, що становить сукупність навчальних ситуацій, спрямованих на досягнення його проміжної мети.

Елементи методів не є сумою окремих частин цілого, а системою, що об'єднана логікою дидактичного завдання. Якщо метод - спосіб діяльності, що охоплює весь шлях її перебігу, то прийом - це окремий крок, дія в реалізації методу.

Метод навчання має дві складові частини: об'єктивну і суб'єктивну. Об'єктивна частина методу обумовлена тими постійними положеннями, які обов'язково присутні в будь-якому методі, незалежно від того, який учитель його використовує. У ній відображені найзагальніші вимоги законів і закономірностей, принципів і правил, а також ціль, завдання, зміст, форми навчальної діяльності. Суб'єктивна частина методу обумовлена особистістю педагога, його творчістю, майстерністю; особливостями учнів, конкретними умовами.

Засоби навчання - допоміжні матеріальні засоби школи з їх специфічними дидактичними функціями.

Найістотнішим засобом навчання є слово вчителя, за допомогою якого педагог організовує засвоєння знань учнями, формування в них практичних

умінь і навичок. Викладаючи новий матеріал, він спонукає учнів до роздумів над ним. Важливим засобом навчання є підручник, який допомагає учневі у відновленні, повторенні та закріпленні знань, здобутих на уроці, виконанні домашнього завдання, повторенні пройденого матеріалу.

Інші засоби навчання виконують різноманітні функції: заміняють учителя як джерело знань (кінофільми, магнітофон, навчальні пристрої та ін.); конкретизують, уточнюють, поглиблюють відомості, які повідомляє вчитель (картини, карти, таблиці та інший наочний матеріал); є прямими об'єктами вивчення, дослідження (машини, прилади, хімічні речовини, предмети живої природи); опосередковують зв'язок школярів із природою або виробництвом, коли безпосереднє їх вивчення неможливе або утруднене (препарати, моделі, колекції, гербарії тощо); сприяють учням в оволодінні уміннями та навичками (прилади, інструменти та ін.); є символічними (знаковими) засобами (історичні та географічні карти, графіки, діаграми тощо).

Необхідним чинником засвоєння знань є спеціальні технічні засоби навчання (ТЗН). До них належать: дидактична техніка (кіно- і діапроектори, телевізори, відеомагнітофони, електрофони), аудіовізуальні засоби, екранні посібники статичної проєкції (діафільми, діапозитиви, транспаранти, дидактичні матеріали для проєкції), окремі посібники динамічної проєкції (кінофільми, кіно фрагменти та ін.), фонопосібники (грамо- і магнітофонні записи), відеозаписи, радіо- і телепередачі. Аудіовідеотехніка дає змогу самостійно створювати навчальні фільми.

У дидактичній теорії не існує єдиної універсальної класифікації методів навчання через складну природу цього феномену, його багатофункціональність. Для оцінювання і вибору методів навчання необхідно використовувати різні класифікації на основі укрупнення та об'єднання методів у великі групи за визначеними критеріями. Найбільшого поширення набули класифікації на основі діяльнісного підходу.

Класифікація методів за дидактичними цілями

За дидактичними цілями виокремлюють дві групи методів навчання:

1. Методи, що забезпечують первинне засвоєння навчального матеріалу:

- інформаційно-розвивальні методи (усний виклад учителя, розповідь, бесіда, робота з книгою);
- евристичні методи (евристична бесіда, диспут, лабораторна робота);
- дослідницькі методи (спостереження і систематизація фактів, самостійне вивчення проблеми в науковій літературі, метод генерації ідей).

2. Методи, що забезпечують закріплення і вдосконалення здобутих знань:

- вправи (за зразком, варіативні, пробні, тренувальні та ін.);
- практичні роботи, спрямовані на застосування теоретичних знань на практиці.

Класифікація на основі зовнішніх форм прояву методів навчання

Основою традиційної класифікації є джерела знань, характер чуттєвого сприймання інформації (слух, зір, дотик). На цій підставі виокремлюють методи:

- словесні (розповідь, пояснення, лекція, бесіда, інструктаж, робота з книгою, навчальна дискусія, диспут);
- наочні (спостереження, демонстрування, ілюстрування);
- практичні (вправа, лабораторна робота, практична робота, дидактична гра).

У сучасній школі на основі теорії цілісності педагогічного процесу методи навчання класифікуються на три великі групи:

1. Методи організації і здійснення навчально-пізнавальної діяльності.
2. Методи стимулювання і мотивації навчально-пізнавальної діяльності.
3. Методи контролю і самоконтролю навчально-пізнавальної діяльності.

Розглянемо загальні причини (умови і фактори), що визначають вибір методів навчання. В першу чергу повинні бути враховані наступні.

1. Мета і завдання виховання. Мета не лише обумовлює методи, але й визначає їх. Яка мета, такі повинні бути й методи для її досягнення.

2. Зміст виховання. Необхідно пам'ятати, що одні й ті ж завдання можуть бути наповнені різним змістом. Тому дуже важливо пов'язати методи не зі змістом взагалі, а з конкретним змістом.

3. Вікові особливості вихованців. Одні й ті ж завдання вирішуються різноманітними методами в залежності від віку вихованців. Виховувати, наприклад, почуття відповідальності необхідно і в молодшому, і в середньому, і в старшому шкільному віці, але методи виховання повинні змінюватись, бо ті, що ефективно діють на першокласника, критично сприймаються третьокласниками і не сприймаються п'ятикласниками.

4. Рівень сформованості колективу. В міру розвитку колективних форм самоврядування методи педагогічного впливу змінюються: гнучкість

керівництва - необхідна умова успішного співробітництва вихователя з вихованцями.

5. Індивідуальні особливості вихованців. Методи виховання повинні бути такими, щоб вони сприяли розвитку усіх сил, здібностей і можливостей кожної дитини, реалізації її власного "Я".

6. Умови виховання. До них крім названих вище - матеріальних, психофізіологічних, санітарно-гігієнічних, - належать і відносини, що складаються в класі, клімат у колективі, стиль педагогічного керівництва та ін. Обставини, в яких здійснюється процес виховання називають педагогічними ситуаціями.

7. Засоби виховання. Методи виховання стають засобами, якщо вони є компонентами виховного процесу. Крім методів існують і інші засоби виховання, з якими методи тісно взаємопов'язані і використовуються в єдності. Наприклад, научні посібники, твори образотворчого і музичного мистецтва, засоби масової інформації та ін. - необхідне підґрунтя для ефективного використання методів. До засобів виховання належать також різноманітні види діяльності (ігрова, навчальна, трудова), педагогічна техніка (мова, міміка, рухи тощо), засоби, що забезпечують нормальну життєдіяльність учителів і учнів.

8. Рівень педагогічної кваліфікації. Чим вищий арсенал методів, прийомів і засобів, якими володіє вихователь, тим більш ефективний виховний процес і його результати.

9. Час виховання. Коли часу мало, а завдання серйозні, то використовують досить "ефективно діючі" методи виховання, а в сприятливих умовах застосовують "помірковані" методи виховання. Поділ цей умовний: перші пов'язані з покараннями і примусом; другі — з роз'ясненням і поступовим привчанням. Ефективно діючі методи використовуються переважно в процесі перевиховання, коли за максимально короткий термін потрібно викоренити негативні стереотипи поведінки. Єдиної точки зору щодо того, чи достатньо шкільного часу для формування стійких якостей особистості, немає. Деякі педагоги вважають, що часу обмаль, а тому надають перевагу ефективно діючим методам. Як би там не було, але фактор часу залишається дуже важливим при плануванні і виборі методів виховання.

10. Очікувані результати. Вибираючи метод (методи), вихователь повинен бути впевнений в успіху. Для цього необхідно передбачати, яких результатів варто очікувати, використовуючи даний метод.

Характеристика дидактичних методів організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності. Інтерактивні методи навчання.

Методи організації і здійснення навчально-пізнавальної діяльності

Цей клас методів включає чотири підгрупи методів навчання. Перша підгрупа (С. І. Перовський, Є. Я. Голант) — за джерелом передачі і сприймання навчального матеріалу:

а) Словесні методи — це розповідь, пояснення, бесіда на уроці, лекція в старших класах. Ці методи найчастіше вибирає вчитель при пояснювально-ілюстративному навчанні для ознайомлення учнів з новими темами. Розповідь — це емоційний, послідовний опис фактів і подій або повідомлення про них. На уроках застосовується розповідь-вступ, розповідь-виклад, розповідь-підсумок. Розповідь - монологічний виклад навчального матеріалу, який використовують для послідовного та емоційного повідомлення знань. Є розповіді художні, наукові, науково-популярні, описові.

Пояснення — це словесне тлумачення понять, явищ, принципів дій приладів, наочних посібників, слів, термінів.

Пояснення - словесний метод навчання, основне завдання якого полягає в розкритті причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей у розвитку природи, людського суспільства і людського мислення.

Бесіда — це питально-відповідальний метод, розмова вчителя з учнями за допомогою ретельно продуманої системи питань. Бесіда - словесний питально-відповідний метод навчання, завдання якого - спонукати учнів до актуалізації відомих і засвоєння нових знань шляхом самостійних роздумів, висновків і узагальнень. Питання бувають основні, навідні і додаткові. Бесіда складається з питань, відповідей, обговорення відповідей, коригування відповідей, формулювання висновків з бесіди. Переваги бесіди як методу навчання в тому, що вчитель активізує мислення учнів, примушує їх розмірковувати, розв'язувати проблемні ситуації. Недолік бесіди в тому, що питання роздрібнюють тему, порушують логіку викладання нового матеріалу і вимагають більше часу, щоб на них повністю відповісти. Питання потрібно ставити правильно, просто і ясно, групі, а не одному учневі. Потрібно заохочувати відповідь, не соромити дітей за неповну чи неправильну відповідь. Учитель застосовує такі види бесід:

- Вступна — це підготовка до вивчення нового матеріалу, лабораторних занять, екскурсій.

- Повідомлююча організується за допомогою наочних посібників, спостережень, записів на дошці, таблиць, малюнків, а також на матеріалі літературних творів і документів.

- Бесіда-повторення використовується для закріплення навчального матеріалу.

- Контрольна — для перевірки засвоєння, знань. За характером діяльності учнів у процесі бесіди можна виділити три її види: репродуктивна, евристична, катехізісна.

- Репродуктивна бесіда спрямована на відтворення раніше засвоєного матеріалу.

- Евристична — коли вчитель за допомогою уміло поставлених запитань скеровує учнів на формування нових понять, висновків, правил, використовуючи наявні знання.

- Катехізисна бесіда спрямована на відтворення відповідей, які вимагають тренування пам'яті.

Питання повинні бути короткі і точні, логічно послідовні, повинні будити думку учнів, розвивати їх; кількість запитань повинна бути оптимальною.

Відповіді учнів повинні бути свідомі, аргументовані, точні, ясні, літературно правильно оформлені.

Навчальна лекція - словесний метод навчання, що передбачає усний виклад навчального матеріалу, який характеризується великим обсягом, складністю логічних побудов, сконцентрованістю розумових образів, доведень і узагальнень.

Лекція служить для усного пояснення великої і складної теми. Зосередження уваги учнів на лекціях досягають різними прийомами: незвичайним початком; зробити учнів учасниками подій; наведенням цікавих прикладів; проблемним викладом матеріалу; використанням наочності і ТЗН; постановкою риторичних запитань; змінами в інтонації голосу; паузами. Лекція повинна бути науковою, пов'язаною з життям. Лекція узагальнює й систематизує знання учнів. Матеріал повинен бути доступним, ясным, з поясненням нових термінів, слів, темп повинен сприяти записам учнів, потрібно виділяти матеріал для запису. Перевагою лекції є її інформативність, а недоліком — те, що учні мало висловлюють власні судження. На початку лекції називається тема, учні записують план і рекомендовану літературу, далі йде виклад нового матеріалу, у кінці лекції вчитель робить висновки, відповідає на запитання учнів, може сам поставити декілька контрольних запитань учням.

Робота з книгою - багатофункціональний метод словесної групи, що полягає в опрацюванні літератури різних видів і спрямований на формування нових знань, їх закріплення, вироблення вмінь і навичок та реалізацію контрольної-корекційної функції в умовах урочного та позаурочного навчання.

Учні в процесі навчання працюють зі словниками, довідниками, енциклопедіями, підручниками, посібниками, таблицями, схемами, географічними атласами, літературно-художніми творами та ін. Робота з книгою дає змогу багаторазово опрацювати навчальну інформацію в доступному для учня темпі та у зручний час.

Навчальна дискусія (лат. discussio - розгляд, дослідження) - словесний метод навчання, суть якого полягає в обміні поглядами щодо конкретної

проблеми з метою набуття нових знань, зміцнення власної думки, формування вміння її обстоювати.

Близьким до навчальної дискусії є метод диспуту.

Диспут (лат. *disputo* - міркую, сперечаюся) - словесний метод навчання, суть якого полягає в цілеспрямованому зіставленні різних поглядів на наукову чи суспільну проблематику з метою формування в учнів оцінних суджень, зміцнення світоглядних позицій.

Інструктаж (лат. *instructio*- настанова) - словесний метод навчання, який передбачає ознайомлення зі способами виконання завдань, інструментами, матеріалами, технікою безпеки, показ трудових операцій та організацію робочого місця.

Основна сила **словесного методу** полягає у слові; від володіння вчителем яскравою, емоційною мовою залежить успіх сприймання. Мовна культура вчителя — одна з найважливіших умов його професіоналізації, вона також є зразком для формування культури мови учнів.

б) Наочні методи поділяються на дві групи:

- 1) методи ілюстрації;
- 2) методи демонстрації.

Ілюстрація — це допоміжний метод при словесному методі. Він передбачає ілюстрацію статистичної наочності і плакатів, таблиць, карт, зарисовок на дошці, картин та ін. Ілюстрація допомагає вчителю яскравіше висловити свою думку, тезу, вона "оживає" в розповіді. Методисти не радять вивішувати або виставляти ілюстрації заздалегідь, найкраще їх використовувати під час розповіді, пояснення, бесіди чи лекції, тобто коли настає момент використання наочного посібника.

Демонстрація характеризується рухомістю засобу: навчальна телепередача, кінофільм або його фрагменти; діюча модель, дослід з фізики чи хімії; спостереження учнів.

Ілюстрування - наочний метод навчання, який полягає в показі та сприйнятті предметів, процесів і явищ у їх символічному зображенні за допомогою плакатів, карт, портретів, фотографій, схем, репродукцій, звукозаписів тощо.

Його зазвичай використовують тоді, коли необхідно забезпечити усвідомлення сутності явища, взаємозв'язків між його компонентами. У тісному зв'язку з ілюструванням застосовують метод демонстрування.

Демонстрування - метод навчання, який полягає в наочно-чутєвому ознайомленні учнів з явищами, процесами, об'єктами в їх природному вигляді.

Спостереження - наочний метод навчання, який передбачає тривале цілеспрямоване сприймання об'єктів чи явищ із фіксацією змін, які в них відбуваються, і виявлення на цій основі внутрішніх зв'язків і залежностей, розкриття сутності явищ.

Цей метод використовують не тільки для розкриття динаміки явищ, що вивчаються, а й для ознайомлення із зовнішньою і внутрішньою будовою предметів.

В) ПРАКТИЧНІ МЕТОДИ: досліди; вправи; навчальна праця; лабораторні, практичні і дослідні роботи; твори, реферати учнів; виготовлення наочних посібників для уроків. Ці методи здебільшого не містять нової навчально-пізнавальної інформації, а служать лише її закріпленню та формуванню практичних умінь для застосовування знань, які поступово перетворюються на навички — напівавтоматичні дії учня. Практичні методи в основному мають репродуктивний характер, повторюють задані зразки.

Вправи — це багаторазове повторення певних дій або видів діяльності для їх засвоєння, яке опирається, на розуміння і супроводжується свідомим контролем і коректуванням. Вправа - практичний метод навчання, який передбачає планомірне, організоване, повторне виконання дій із метою оволодіння ними або підвищення їх якості. Види вправ: а) підготовчі, їх мета — підготувати учнів до сприйняття нових знань і способів їх застосування на практиці; б) вступні сприяють засвоєнню нового матеріалу на основі розрізнення споріднених понять та ідей; в) пробні — перші завдання на застосування тільки що засвоєних знань; г) тренувальні, спрямовані на засвоєння учнями навичок у стандартних умовах; г) творчі застосування знань, умінь та навичок у нестандартних умовах, різних життєвих ситуаціях; д) контрольні — мають в основному навчальний характер (письмові, графічні, практичні).

Лабораторна робота - практичний метод навчання, який передбачає вивчення в спеціальних умовах явищ природи за допомогою спеціального обладнання.

Лабораторні роботи — це вивчення в шкільних умовах явищ природи за допомогою спеціального обладнання. Вони сприяють зв'язку теорії з практикою, озброюють учнів одним з методів дослідження у природних умовах, формують навички використання приладдя, учать обробляти результати вимірів, робити правильні наукові висновки і пропозиції. Лабораторні роботи проводяться фронтально (з класом) або індивідуально. До лабораторних робіт дуже близькі практичні роботи — використання знань учнів у суспільно корисній праці. Практичні роботи проводяться за такими етапами: пояснення вчителя (теоретичне осмислення роботи), показ

(інструктаж), проба (2-3 учні виконують роботу, решта спостерігає), виконання роботи (кожен учень самостійно виконує роботу), контроль (від учнів приймаються та оцінюються роботи).

Практична робота - метод навчання, спрямований на поглиблення і закріплення теоретичних знань та перевірку наукових висновків.

Дидактична гра - спеціально створена ситуація (модель реальності), з якої учням запропоновано знайти вихід.

До практичних методів належать і графічні роботи, які поділяють на такі види: креслення і схеми, зарисовки з натури або змальовування, робота з контурними картами, складання таблиць, графіків, діаграм.

Дослідні роботи проводяться як пошукові завдання з метою розширення обсягу знань учнів, індивідуалізації навчання. Дослідні роботи застосовуються при вивченні будь-яких предметів, а найбільше на факультативах і гурткових заняттях. Учні спостерігають за розвитком рослин, життям тварин, природними явищами, а потім складають звіти. Учителі застосовують письмові огляди науково-популярної літератури учнями, твори на вільну тему. Учні виконують схеми дій приладів, верстатів, машин, вносять пропозиції щодо вдосконалення технологічних процесів.

Використання словесних, наочних і практичних методів дає найкращі результати за умови їх системного використання та тісного переплітання.

Друга підгрупа (С. Г. Шаповаленко) методів організації і здійснення навчання, що об'єднуються за логікою передачі і сприймання навчальної інформації, називаються індуктивними та дедуктивними.

Індуктивний спосіб навчання (від часткового до загального) передбачає спочатку викладання фактів, демонстрацію дослідів і наочних посібників, виконання вправ, а потім поступового підведення учнів до узагальнень, визначення понять, формулювання законів.

Дедуктивний метод зворотний щодо індукції, це перехід від загального до часткового, від припущень і посилок до їх наслідків і висновків. Учитель спочатку повідомляє загальне положення, формулу, закон, а потім поступово виводить часткові випадки. Індуктивний метод забирає більше часу на пояснення нового матеріалу, ніж дедуктивний. Коли правило (закон) є надто зрозумілим і не потребує доказів, дедукція виявляється ефективнішою, а індукція — зайвою. Дедуктивний метод краще розвиває абстрактне мислення, сприяє швидкому засвоєнню матеріалу.

Третя підгрупа (М. А. Данилов, Б. П. Єсіпов) — це методи організації самостійного мислення школярів у процесі оволодіння знаннями, формування умінь і навичок. Вони поділяються за ступенем мислення учнів на репродуктивні і проблемно-пошукові (творчі).

Репродуктивні методи передбачають активне сприймання, запам'ятовування навчального матеріалу і здатність його відтворити. Для цього використовуються словесні, наочні і практичні методи.

Проблемно-пошукові (творчі) методи навчання (І. Я. Лернер, М. М. Скаткін) передбачають підвищену активність учнів у процесі навчання. Це вищий щабель навчання, який застосовується в гімназіях, ліцеях більше, ніж у масовій школі. Творчість учнів у процесі такого навчання має здебільшого репродуктивний характер. Учитель створює проблемну ситуацію, колективно її обговорює, робить правильні висновки, пропонує проблемне завдання. Учні висловлюють припущення про шляхи розв'язання проблемної ситуації, потім вони узагальнюються, виявляється причина явища, пояснюється її походження і вибирається раціональний варіант розв'язання проблемної ситуації. Проблемне навчання здійснюється за допомогою словесних, наочних і практичних методів навчання. Недоліки проблемних методів полягають у тому, що ці методи вимагають більше часу для вивчення нового матеріалу, менше формують практичні вміння і навички учнів, малоефективні при вивченні нових розділів, складних тем. Пошукові методи потрібно поєднувати з іншими видами роботи на уроці.

Четверта підгрупа (П. І. Підкасистий, Б. Ф. Паламарчук, В. І. Паламарчук) включає методи різного ступеня керівництва навчальною роботою, які поділяються на два види: а) Навчальна робота під керівництвом учителя — це робота в класі з підручником, твори учнів (з літератури), складання задач з математики, фізики, самостійні письмові роботи, географічні подорожі контурними картами тощо. Самостійність учнів під час цих робіт поєднується з інструктуванням, допомогою, контролем учителя, оцінюванням якості роботи. У процесі цього учні набувають навичок самостійності, звикають самостійно працювати, закріплюють індивідуальний стиль діяльності.

б) **Самостійна робота учнів** поза контролем учителя — це робота вдома, виконання домашніх завдань — усних та письмових, термінових і відстрочених, добровільних та обов'язкових. Домашні завдання — одна з основних по-заурочних форм навчання, вони мають позитивне значення для розвитку розумових здібностей і розумового виховання особливо тих дітей, які будуть продовжувати навчання у вузі. Систематична самостійна розумова праця має виняткове значення у вивченні фізики, хімії, математики, іноземної мови, це важливий засіб майбутніх досягнень.

Сутність інтерактивного навчання полягає в тому, що навчальний процес відбувається за умов постійної, активної взаємодії всіх учнів. Це співнавчання, взаємонавчання (колективне, групове навчання в співпраці).

Під час інтерактивного навчання учень стає не об'єктом, а суб'єктом навчання, він відчуває себе активним учасником подій і власної освіти та розвитку (це особливо важливо для старшокласників). Це забезпечує внутрішню мотивацію навчання, що сприяє його ефективності, зростає

цікавість до процесу навчання.. Інтерактивні методи навчання є частиною особистісно-зорієнтованого навчання, оскільки сприяють соціалізації особистості, усвідомлення себе як частини колективу, своєї ролі і потенціалу.

СУТНІСТЬ І ВИДИ ІНТЕРАКТИВНИХ МЕТОДІВ НАВЧАННЯ.

Методи інтерактивного навчання можна поділити на дві великі групи: групові та фронтальні. Перші передбачають взаємодію учасників малих груп (на практиці від 2 до 6-ти осіб), другі - спільну роботу та взаємонавчання всього класу.

Час обговорення в малих групах - 3-5 хвилин, виступ - 3 хвилини, виступ при фронтальній роботі - 1 хвилина.

Групові методи:

Робота в парах. Учні працюють в парах, виконуючи завдання. Парна робота вимагає обміну думками і дозволяє швидко виконати вправи, які в звичайних умовах є часомісткими або неможливими (обговорити подію, твір, взагалі інформацію, вивести підсумок уроку, події тощо, взяти інтерв'ю один в одного, проанкетувати партнера). Після цього один з партнерів доповідає перед класом про результати.

Робота в трійках. По суті, це ускладнена робота в парах. Найкраще в трійках проводити обговорення, обмін думками, підведення підсумків чи навпаки, виділення несхожих думок).

Змінювані трійки. Цей метод трохи складніший: всі трійки класу отримують одне й те ж завдання, а після обговорення один член трійки йде в наступну, один в попередню і ознайомлює членів новостворених трійок з набутком своєї.

2+2=4. Дві пари окремо працюють над вправою протягом певного часу (2-3 хвилини), обов'язково доходять до спільного рішення, потім об'єднуються і діляться набутиим. Як і в парах, необхідним є консенсус. Після цього можна або об'єднати четвірки у вісімки, або перейти до групового обговорення.

Карусель. Учні розсаджуються в два кола - внутрішнє і зовнішнє. Внутрішнє коло нерухоме, зовнішнє рухається. Можливі два варіанти використання методу - для дискусії (відбуваються "попарні суперечки" кожного з кожним, причому кожен учасник внутрішнього кола має власні, неповторювані докази), чи для обміну інформацією (учні із зовнішнього кола, рухаючись, збирають дані).

Робота в малих групах. Найсуттєвішим тут є розподіл ролей: "спікер" - керівник групи (слідкує за регламентом під час обговорення, зачитує завдання, визначає доповідача, заохочує групу до роботи), "секретар" (веде записи результатів роботи, допомагає при підведенні підсумків та їх виголошенні),

"посередник" (стежить за часом, заохочує групу до роботи), "доповідач" (чітко висловлює думку групи, доповідає про результати роботи групи).

Можливим є виділення експертної групи з сильніших учнів. Вони працюють самостійно, а при оголошенні результатів рецензують та доповнюють інформацію.

Акваріум. У цьому методі одна мікрогрупа працює окремо, в центрі класу, після обговорення викладає результат, а решта груп слухає, не втручаючись. Після цього групи зовнішнього кола обговорюють виступ групи і власні здобутки.

ФРОНТАЛЬНІ МЕТОДИ:

Велике коло. Учні сидять по колу і по черзі за бажанням висловлюються з приводу певного питання. Обговорення триває, поки є бажаючі висловитися. Вчитель може взяти слово після обговорення.

Мікрофон. Це різновид великого кола. Учні швидко по черзі висловлюються з приводу проблеми, передаючи один одному уявний "мікрофон".

Незакінчені речення. Дещо ускладнений варіант великого кола: відповідь учня - це продовження незакінченого речення типу "можна зробити такий висновок...", "я зрозумів, що..."

Мозковий штурм. Загальновідома технологія, суть якої полягає в тому, що всі учні по черзі висловлюють абсолютно всі, навіть алогічні думки з приводу проблеми. Висловлене не критикується і не обговорюється до закінчення висловлювань.

Аналіз дилеми (проблеми). Учні в колі обговорюють певну дилему (простіше) чи проблему (складніше, бо поліваріантно). Кожен каже варіанти, що складаються внаслідок вибору. Найкраще давати завдання вибору з особистісним сенсом (наприклад, "чи платити податки, якщо країна не здатна їх правильно розподілити?").

Мозаїка. Це метод, що поєднує і групову, і фронтальну роботу. Малі групи працюють над різними завданнями, після чого переформовуються так, щоб у кожній новоствореній групі були експерти з кожного аспекту проблеми (наприклад, кожна первинна група аналізувала один вірш Т.Шевченка, після переформування перша нова група повинна узагальнити тематику всіх опрацьованих віршів, друга - ідейне навантаження, третя - образи, четверта - форму).

ХАРАКТЕРИСТИКА ДИДАКТИЧНИХ МЕТОДІВ СТИМУЛЮВАННЯ НАВЧАЛЬНО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.

Першу підгрупу створюють **методи формування пізнавальних інтересів** учнів. До них відносять: 1) метод створення ситуації інтересу при викладанні певного навчального матеріалу (використання пізнавальних ігор, ситуацій, відкриття, дотепних гумористичних оповідок, перегляд навчальних телепередач, фрагментів кінофільмів, демонстрація інтригуючих дослідів тощо); 2) метод опори на життєвий досвід учня (використання як опори фактів, явищ, процесів, які легкодоступні для спостереження учнів і з якими вони зазвичай знайомі); 3) метод пізнавальних ігор (рольові ігри старшокласників, дидактизовані ігри КВК, "Поле чудес", "Що? Де? Коли?", ігри-подорожі та ін.); 4) метод навчальної дискусії (за умови відповідної попередньої підготовки учнів, яка полягає в опрацюванні додаткової літератури з теми); 5) метод створення відчуття успіху в навчанні (зміцнює впевненість у досягненні поставленої мети, пробуджує бажання вчитися),

Другу підгрупу створюють **методи стимулювання і відповідальності**. До них відносять: 1) метод роз'яснення мети навчання та показу учням суспільної й особистої значущості учіння; 2) метод пред'явлення учням вимог до вивчення предмета (організаційно-педагогічних, дисциплінарних, орфографічних тощо); 3) методи заохочення і покарання у навчанні (виставлення високої оцінки, схвалення чи осуд педагогом учня).

Метод формування пізнавального інтересу

Інтерес як важливий компонент внутрішньої мотивації характеризується трьома основними ознаками: позитивною емоцією стосовно діяльності; наявністю пізнавального компонента цієї емоції; наявністю безпосереднього мотиву, який є продуктом самої діяльності (Г. Щукіна). З огляду на це у навчанні важливо забезпечити виникнення глибоких позитивних переживань стосовно пізнавальної діяльності, її змісту, форм і методів здійснення. Процеси мислення, пам'яті, уваги стають ефективнішими, якщо їх супроводжує душевне хвилювання (радість, гнів, здивування тощо). Цікаво робити те, що вимагає напруження, але труднощі мають бути посильними. Неправомірне спрощення навчального матеріалу, не виправдано повільний темп його вивчення, багаторазові повтори не можуть сприяти розвитку пізнавального інтересу.

До основних методів формування пізнавального інтересу належать: дискусія, диспут, включення учнів у ситуацію особистого переживання успіху в навчанні, в інші ситуації емоційно-моральних переживань (радість, задоволення, здивування тощо), метод опори на здобутий життєвий досвід, метод пізнавальної, дидактичної, рольової гри та ін.

До методів емоційного стимулювання навчання належить прийом створення ситуації зацікавленості, тобто використання цікавих для учнів прикладів, парадоксальних фактів, проведення дослідів. Підвищують інтерес до навчання цікаві аналогії, зокрема зіставлення наукових і життєвих тлумачень окремих природних і суспільних явищ.

Основним джерелом інтересу до навчальної діяльності є насамперед її зміст. Щоб підсилити стимулювальний вплив змісту, необхідно чітко дотримуватися вимог принципів науковості, систематичності і послідовності, зв'язку навчання з життям і практикою. Для підвищення стимулювального впливу змісту навчання можна використовувати прийоми створення ситуації новизни, актуальності, наближення змісту до важливих наукових відкриттів тощо.

Стимулювання навчання можна досягти за допомогою методів проблемного навчання, дидактичних ігор. Вони сприяють створенню проблемних ситуацій, обміну знаннями, організації розумової діяльності.

Дидактичні ігри класифікують на

рольові,

ділові,

організаційно-діяльнісні,

комп'ютерні.

У **рольових іграх учні** грають казкових, фантастичних персонажів. При цьому відбувається збагачення їх уявлень про трудові, професійні чи особистісні взаємини з іншими людьми, підготовка до реальних життєвих ситуацій. Рольові ігри допомагають розв'язувати проблему мотивації в навчанні. Важливе значення рольової гри полягає також у подоланні внутрішніх конфліктів, реалізації психотерапевтичної функції.

Ділова гра полягає в імітації прийняття управлінських рішень в різних виробничих ситуаціях, організованих за певними правилами. В таких умовах дії учнів набувають якості вчинків, що формують соціальні риси і характер майбутньої особистості. Ділові ігри класифікують на навчальні, виробничі і педагогічні. Навчальні ігри дають змогу встановити в навчанні предметний і соціальний контексти майбутньої професійної діяльності і в такий спосіб змодельовати більш адекватні порівняно з традиційним навчанням умови формування особистості. Основна мета виробничих ділових ігор - підвищення кваліфікації працівників управлінських апаратів, підприємств та організацій. Педагогічні ігри спрямовані на розвиток професійно-особистісних якостей педагога, уміння працювати в реальних умовах, удосконалювати знання і вміння в галузі методики викладання.

Організаційно-діяльнісні ігри зазвичай використовують для професійної підготовки фахівців, підвищення їх кваліфікації, оптимального розв'язання завдань особистісного самовизначення в професійних ситуаціях.

Комп'ютерні дидактичні ігри використовують для вивчення мови програмування і формування комп'ютерних знань, а також вивчення різних дисциплін за допомогою комп'ютерних програм.

У дидактичній літературі залишається нерозв'язаною проблема практичного застосування ігор, їх дидактичних можливостей, неконкретизовані вимоги до ігор і раціональних методик їх використання у навчальному процесі.

Методи стимулювання і мотивації надають словесним, наочним, практичним та іншим методам додаткового спонукального впливу.

Метод формування почуття обов'язку і відповідальності у навчанні

До них належать: переконання, позитивний приклад, практичне привчання до виконання вимог, створення сприятливих умов для спілкування, заохочення і пошуку, оперативний контроль за виконанням вимог, осуд, подяка, нагорода та ін. Методи і прийоми стимулювання обов'язку і відповідальності взаємодіють з методами виховання, що пов'язує процеси навчання і виховання.

Серед причин низької мотивації учіння найвагомішими є невинуватене спрощення змісту навчального матеріалу, повільний темп його вивчення, багаторазові повтори. Важливим завданням діяльності вчителя є систематичне і послідовне формування в учнів мотивів навчальної діяльності.

ХАРАКТЕРИСТИКА МЕТОДІВ КОНТРОЛЮ ТА САМОКОНТРОЛЮ В НАВЧАННІ.

Контроль знань, успішності учнів має велике значення, він повинен здійснюватися за такими принципами:

а) систематичність (регулярність) обліку й контролю. Кожна тема, кожен урок повинен відбуватися у прямому і зворотному зв'язках. Учитель повинен систематично виявляти знання учнів. (В. Ф. Шаталов опитував на кожному уроці всіх учнів і по всьому матеріалу, для чого в його арсеналі було майже 1000 методів і методичних прийомів);

б) всеохопленість (всебічність, повнота) обліку і контролю. Цьому сприяє накопиченість оцінок, періодичність контрольних робіт, ретельна перевірка засвоєння складніших тем, проведення спеціальних уроків перевірки знань наприкінці півріччя, навчального року;

в) диференційованість (попредметність) та індивідуальність (за стилем і формами контролю). Потрібно враховувати не лише диференціацію знань, а й індивідуально підходити до оцінки знань учня з кожного предмета;

г) об'єктивність оцінювання — це виставлення справедливої оцінки, яку заслуговує конкретний учень;

г) урізноманітнення різних видів і форм контролю в діяльності вчителя. Творчий учитель використовує ігровий, тестовий, ситуаційний контроль, самоконтроль, взаємоконтроль та інші види діяльності, щоб перетворити облік успішності з нудної в цікаву процедуру;

д) єдність вимог до контролю з боку всього педагогічного колективу. Всі вчителі повинні дотримуватися загально визначених критеріїв, що містяться в кожній предметній програмі.

Отже, контроль — це перевірка чогось, принцип зворотного зв'язку. Він має освітнє, виховне і розвиваюче значення. Зміст контролю визначається дидактичними завданнями, специфікою навчальних предметів, рівнем підготовки і розвитку учнів. Існує 4 основних види контролю:

1. Попередній контроль проводиться з метою отримати інформацію про початковий рівень знань учнів. Це вступні іспити, перевірочні контрольні роботи на першому курсі в профтехучилищах, перед вивченням нових предметів, тем. Результати контрольних робіт необхідні для прогнозування подальшого навчального процесу.

2. Поточний контроль проводиться з метою отримання інформації про рівень засвоєння навчального матеріалу у ході вивчення основ наук. Він необхідний для зворотного зв'язку, мотивації, активізації учнів, коригування навчального процесу та вдосконалення методики. Для цього вчитель перевіряє щоденно домашні завдання, класні письмові роботи, учнівські зошити, застосовує усне опитування — фронтальне, індивідуальне та ущільнене. Поточний контроль стимулює учнів до систематичної самостійної роботи.

3. Періодичний контроль проводиться після вивчення логічно завершеної частини програми, наприкінці навчального періоду (чверті, півріччя). Він має плановий, визначений характер, служить для самоаналізу праці вчителя. Конкретні методи цього контролю залежать від предмета. Письмова контрольна робота не повинна бути несподіванкою для учнів, її тема і дата оголошуються заздалегідь, матеріал добирається, як правило, середньої трудності, застосовується варіантність. Аналіз контрольної роботи проводиться на наступному уроці: з'ясовуються помилки, викликаються до дошки учні, які їх допустили, разом з ними повторює весь клас. Усна контрольна робота: завдання і питання роздаються учням у вигляді індивідуальних карток або диктуються.

4. Підсумковий контроль здійснюється наприкінці навчального року у вигляді перевірочних іспитів з основних предметів і річних контрольних робіт або заліків (у старших класах) за весь пройдений матеріал. Існують міністерські, директорські контрольні роботи. Іспити проводяться за спеціальними інструкціями, щороку призначаються директивно і за державним стандартом (по білетах). Завдання до випускних іспитів оголошуються по радіо чи по телевізору, з 2001 року введено державну атестацію. Методи контролю — це способи визначення результатів навчально-пізнавальної

діяльності учнів і педагогічної діяльності вчителя. До них належать спостереження за навчальною роботою учнів, усні, письмові, практичні методи, екзамени і заліки, програмовані методи.

Методи усного контролю

До них належать фронтальне та індивідуальне опитування. Під час фронтального опитування вчитель пропонує серію логічно пов'язаних між собою запитань для учнів усього класу. Воно сприяє систематизації знань, розвиває навчальну активність учнів, але не враховує індивідуального темпу мислення, стимулює прості відповіді, тому його необхідно поєднувати з індивідуальним опитуванням. У процесі індивідуального опитування учень має змогу самостійно висловлювати свої думки, коригувати їх і доповнювати. Ефективність методів усного контролю залежить від ретельної підготовки вчителя, чіткості формулювання запитань (зрозумілості, лаконічності) і ступеня їх проблемності.

Спостереження за навчальною діяльністю учнів. Як метод контролю його виокремлюють умовно, бо спостереження органічно належить до всіх методів навчання і контролю, адже вчитель завжди фіксує ступінь уважності учня, рівень його мислення, культуру поведінки, ставлення до предмета.

Методи письмового контролю

Вони спрямовані на аналіз документального матеріалу, визначення характеру допущених учнями помилок і способів їх подолання. Найпоширенішими є такі методи письмового контролю: контрольні роботи, твори, диктанти, письмові заліки, контрольні тестові роботи програмованого типу (перелік запитань і можливі варіанти відповідей).

Методи лабораторного контролю

Ці методи забезпечують можливість перевірити рівень сформованості вміння застосовувати здобуті знання на практиці. Вони спрямовані на перевірку вмінь учнів користуватися лабораторним обладнанням (амперметр, барометр, вольтметр, термометр тощо). Метод лабораторного контролю охоплює також письмові та графічні роботи, розв'язання експериментальних завдань, які потребують здійснення дослідів.

Графічна перевірка

Використовується на уроках математики, креслення, образотворчого мистецтва та ін. Вона передбачає створення узагальненої наочної моделі, яка відображає взаємозв'язки в об'єктах і предметах, що вивчаються. Так, графічно можна зобразити умову задачі, механізми, прилади, процеси. Графічна перевірка забезпечує розвиток пізнавального інтересу, економить час, формує вміння узагальнювати, систематизувати, класифікувати вивчений матеріал, сприяє розвитку абстрактного мислення учнів. Основними формами графічної

перевірки є складання таблиць, схем, побудова діаграм, графіків, створення малюнків, робота з картами. Вона часто поєднується з усною або письмовою, перевірками.

Тестова перевірка знань

Цей метод забезпечує об'єктивне вимірювання обсягу і якості засвоєння учнями конкретних знань, умінь і навичок, але не здібностей. Слово "тест" (англ. test) означає випробування, перевірку. Основні вимоги до тестів полягають у тому, що вони мають бути короткотривалими, однозначними, правильними, відносно короткими, інформативними, зручними, стандартними; відповідати цілям навчання, виховання і розвитку учня.

Основними критеріями тестів є об'єктивність, надійність, валідність і точність.

Об'єктивність передбачає, що результати вимірів максимально незалежні від дослідників. Це означає, що різні вчителі, викладачі, експерти, вимірюючи одну й ту саму характеристику, одержують однаковий результат. Важливою умовою забезпечення об'єктивності є стандартизація процедури вимірювання: об'єктивність здійснення вимірювання (однакові умови, час, засоби); об'єктивність опрацювання даних (фіксація результатів, їх збереження й аналіз); об'єктивність інтерпретації результатів (алгоритми аналізу, критерії оцінювання та інтерпретації результатів).

Надійність методу вимірювання передбачає відновлення результатів діагностики під час повторних вимірювань. Ступінь надійності методу визначають за допомогою коефіцієнта надійності, який дорівнює коефіцієнту кореляції між результатами, одержаними однаковим методом та за однакових умов. Коефіцієнт надійності вказує, наскільки збігаються результати вимірювань.

Ступінь надійності вимірювання залежить від об'єктивності методу, оптимізації параметрів засобів вимірювання, стабільності вимірюваних характеристик.

Валідність методу відображає відповідність того, що вимірювалося цим методом, тому, що він повинен вимірювати. Валідність методу диференціюють за такими ознаками: валідність змісту, валідність відповідності, валідність прогнозу.

Точність методу вимірювання характеризує ступінь коливання вимірюваного параметру і визначає мінімальну або систематичну помилку, з якою можна здійснити вимірювання цим методом. Коливання результатів вимірювання підпорядковується статистичним закономірностям.

Залежно від способу відповіді тестові завдання поділяють на:

- завдання закритої форми із запропонованими відповідями, з яких одна є правильною;

- завдання відкритої форми з вільно конструйованими відповідями.

Тестові завдання закритої форми складаються з трьох компонентів: інструкції щодо їх виконання; запитальної змістової частини; правильної відповіді. У деяких тестових завданнях інструкції немає, оскільки цю функцію виконує запитальна змістова частина. Часто інструкцію розміщують на початку тестового зошита чи тестових матеріалів.

До тестових завдань закритої форми належать:

1) завдання альтернативних відповідей ("правильно - неправильно", "так - ні"), які застосовують для оцінювання одного елемента знань;

2) завдання простого множинного вибору, що передбачають знаходження однієї правильної відповіді із запропонованих варіантів;

3) завдання з множинним вибором, у яких кількість правильних відповідей не обмежена інструкцією.

Завдання з простим множинним вибором будують за принципами класифікації та кумуляції, завдання з множинним вибором - відповідно до вимог принципів класифікації, кумуляції, циклічності, комплексності (поєднання принципів).

До завдань відкритого типу належать завдання на відновлення послідовності або відповідної частини.

У тестах цього виду варіанти відповідей не надаються, тобто тестові завдання передбачають вільну форму відповіді.

Метод самоконтролю

Полягає цей метод в усвідомленому регулюванні учнем своєї діяльності задля забезпечення таких її результатів, які б відповідали поставленим цілям, вимогам, нормам, правилам, зразкам. Мета самоконтролю - запобігання помилкам та їх виправлення.

Показником сформованості контрольних дій, а отже, й самоконтролю є усвідомлення учнями правильності плану діяльності та її операційного складу, тобто способу реалізації цього плану. Ефективним засобом формування в учнів навичок самоконтролю є використання колективних (фронтальних) перевірок у поєднанні з контролем з боку вчителя. У процесі навчання слід знайомити учнів з метою виконуваної роботи, вимогами до неї, способами виконання, прийомами самоконтролю і шляхами їх удосконалення. Важливу роль у самоконтролі відіграють педагогічна оцінка та самооцінка. Від ефективності

самооцінки залежить здатність учня знаходити помилкові дії, запобігати їм і завдяки цьому підвищувати результати самоконтролю. Для самоконтролю нерідко використовують звукозапис. Прослуховуючи запис власного читання тексту, учень може виявити недоліки в техніці читання, інтонуванні, артикуляції окремих звуків. За наявності записів окремих тем підручника з іноземної мови учням неважко виявити й виправити свої мовні огріхи.

Метод самооцінки

Він передбачає критичне ставлення учня до своїх здібностей і можливостей та об'єктивне оцінювання досягнутих успіхів. Стосовно самооцінки учнів поділяють на таких, що переоцінюють себе, недооцінюють себе, оцінюють себе адекватно. Для формування самоконтролю і самооцінки педагог повинен мотивувати виставлену учневі оцінку, пропонувати йому оцінити свою відповідь; організовувати в класі взаємоконтроль, рецензування відповідей інших учнів тощо.

Самоконтроль та самооцінку можна застосовувати до тієї частини знань, умінь і навичок, рівень засвоєння яких можуть легко визначити самі учні (формул, правил, географічних назв, історичних фактів, віршів тощо).

Література

1. Бойченко Т., Колотій Н. Викладання курсу «Основи здоров'я» в загально-освітніх навчальних закладах (Експериментальний навчально-методичний посібник для вчителів). – К. : ДП СМ, УІСД, 2004. – 244 с.
2. Ващенко Л. С., Бойченко Т. Є. Основи здоров'я: Книга для вчителя. – К.: Генеза, ЮНІСЕФ, 2005. – 240 с.
3. Воронцова Т. В., Пономаренко В. С. Основи здоров'я: Вправи для учнів. – К. : Алатон, 2005.
4. Воронцова Т. В., Пономаренко В. С. Основи здоров'я: Посібник для вчителя. – К. : Алатон, 2005.
5. Горяна Л. І. Педагогічні умови організації навчально-виховного процесу курсу «Основи здоров'я» // Основи безпеки життєдіяльності. – 2005. – № 1. – С. 61-63.
6. Єресько О. В. Особливості змісту шкільного предмета «Основи здоров'я» // Безпека життєдіяльності. – 2005. – № 2. – С. 56-59.
7. Холодова Н. О. Порадник учителю основ здоров'я: Методичні рекомендації та орієнтовне планування уроків основ здоров'я (5-9 класи). – Харків: ХОНМІБО, 2008. – 108 с.